

УДК 72.01+ 72.036

С.О. Смоленська,

канд. арх., доц. кафедри архітектурного проектування ХНУБА

ЗБЕРЕГТИ ПАМ'ЯТКИ КОНСТРУКТИВІЗМУ В УКРАЇНІ (НА ОСНОВІ НЕОПУБЛІКОВАНИХ АРХІВНИХ МАТЕРІАЛІВ)

Анотація У статті обґрунтовано важливість етапу архівних досліджень у збереженні автентичності пам'яток українського конструктивізму. На основі виявлених архівних матеріалів наводяться раніше невідомі факти, що стосуються розвитку архітектури столичного Харкова у 1920-1930-і рр.

Ключові слова: український конструктивізм, архівні дослідження.

Постановка проблеми та її актуальність. Передові європейські країни давно занепокоєні збереженням пам'яток архітектури ХХ сторіччя. Німеччина, наприклад, до списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (станом на 2015 р.) внесла сім об'єктів цього періоду. Серед них є і архітектурні шедеври епохи раннього Модернізму: фабрика Фагус у Альфельді, кам'яновугільний індустріальний комплекс Цольферайн в Ессені, будівлі архітектурної школи Баухаус у містах Веймарі і Дессау, шість житлових модерністських комплексів у Берліні [1]. Крім того, вже зараз в попередній перелік об'єктів, запропонованих урядом Німеччини в якості кандидатів на занесення до списку, значаться містобудівні та архітектурні роботи Ле Корбюзьє 1927 року в Штутгарті.

Україні теж є чим пишатися і що берегти. Період Модернізму був яскравою сторінкою в історії української архітектури. «Радянський авангард» 1920-х-1930-х років, високо оцінений на Заході, залишив помітні матеріальні сліди в колись столичному Харкові: знаменитий на весь світ комплекс пл. Держинського (нині пл. Свободи) з будівлею Держпрому, житловий комплекс «Новий Харків» та ін. Ще збереглися значущі споруди тієї пори в Києві, Дніпропетровську, Донецьку, Одесі та ін. містах країни. Але в більшості випадків вони знаходяться в жалюгідному стані, що знижує їх історичну і художню цінність. Ситуація пояснюється об'єктивними історичними причинами. Як відомо, цей напрямок в архітектурі було штучно обірвано в самому розквіті (на початку 1930-х), він відкрито переслідувався правлячою владою аж до «хрущовської відлиги» 1960-х, тобто протягом чверті століття [2]. Реалізовані об'єкти піддавалися реконструктивним змінам, втрачали первісний вигляд і стильові прикмети починаючи з кінця 1930-х і до сьогодні [3].

У поверненні автентичності модерністським об'єктам, в їх реставрації велику допомогу можуть надати архівні дослідження. Особливо цінними знахідками є проектні матеріали, що дозволяють відновити первісний вигляд будівель, судити про їхні конструктивні особливості. Ці документи нечисленні, розкидані по архівах різних міст і приватних зібраннях, оскільки чимало з них було знищено в період боротьби зі стилем, безповоротно втрачені під час Великої Вітчизняної війни.

Мета статті: обґрунтувати важливість етапу архівних досліджень у виявленні пам'яток українського конструктивізму та збереженні їх автентичності.

Основна частина. Одним із значних прикладів конструктивізму в Харкові є будівля АТС, яка була зведена в 1930-31 рр. на розі вулиць Ветеринарної (нині вул. Іванова) та Дзержинського (вул. Мироносицька) в безпосередній близькості до нового міського центру – площі Дзержинського. Широка телефонізація міст була передовим явищем свого часу. В кінці 1920-х-початку 1930-х автоматичні телефонні станції будували у великих містах України: на ту пору столичному Харкові, Дніпропетровську, Одесі. Прогресивний тип будівлі вимагав нового архітектурно-композиційного і конструктивного оформлення. Тому АТС набували сучасного конструктивістського вигляду (рис. 1).

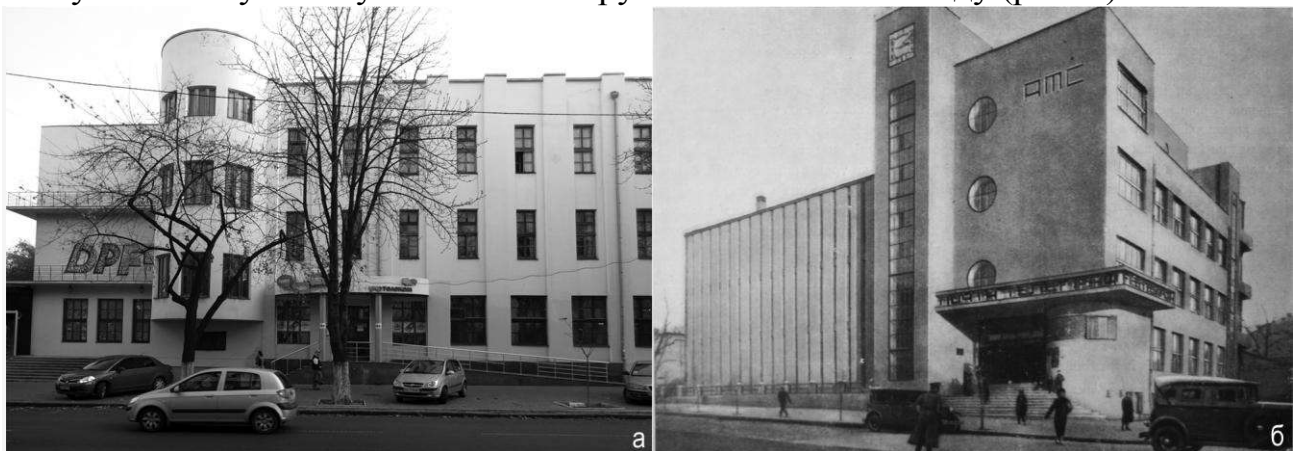

Рис. 1. а – будівля АТС в Одесі, сучасний стан, фото С. Смоленської, 2013;
б – АТС по вул. Іванова в Харкові (кол. Ветеринарної), фото 1930-х рр.

У Харкові було намічено будівництво двох АТС (Нагірної та Центральної) на 20 тис. номерів кожна, бо збудована на початку 1920-х напівавтоматична станція на 6 тис. номерів не відповідала зростаючим потребам столиці (в 1930-му р. на 105 мешканців припадав 1 телефон) [4]. Найважливішою частиною реалізації плану стала автоматизація телефонного обслуговування. Ця складна на ту пору технічна операція була проведена 5 червня 1933 р.: «...полное переключение на автоматический телефон сразу всех

абонентів міста вироблено вперше в Європі», писала газета «Коммунист» [4, С.30].

В архівах вдалося знайти робочий проект «Будинок АТС у м. Харкові» [5]. Він був виконаний у 1929 р. Всеукраїнським пайовим будівельним товариством «Укрпайбуд», м. Харків. Креслення (так звані «синьки») генплану, планів поверхів, фасадів, розрізів, деталей (всього на 21-му аркушах) досі знаходяться в задовільному стані (рис. 2). Вони могли б надати неоціненну допомогу при проектуванні розширення будівлі, виконаному і реалізованому кілька років тому. Слід зазначити, що до початку 2000-х рр. будівля ще зберігала конструктивістські ознаки, хоча необхідність його розширення виникала декілька разів. У 1960-ті дуже акуратно, із суворим збереженням стилістики будівлі, був забудований балкон 4-го поверху (рис. 3 а, арх. І. Лаврентьєв). У 1970-і був розроблений проект розвитку північного крила за рахунок подовження фасаду із збереженням стилістики (арх. Н. Євсіков, рис. 3 б), але задум не був реалізований.

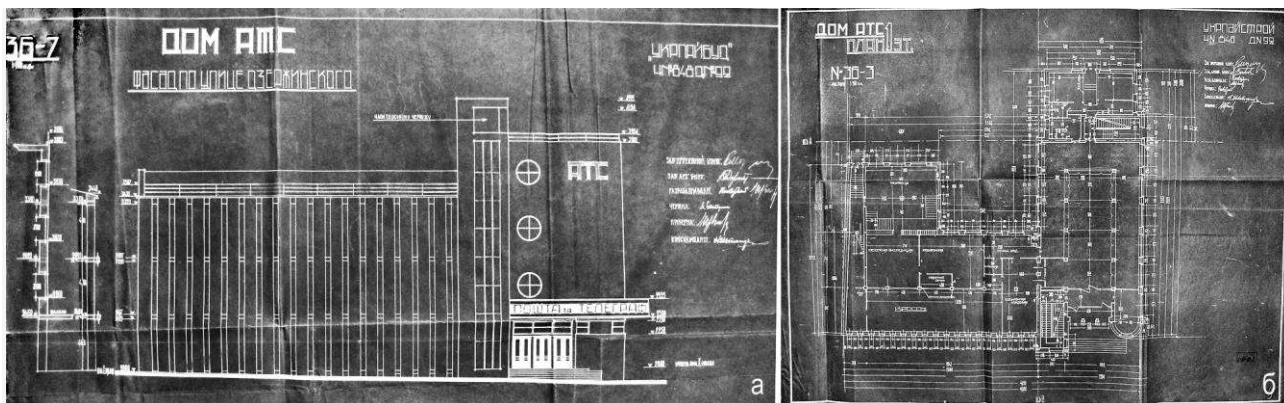

Рис. 2. Проектні креслення-синьки, 1929: а – фасаду АТС; б – плану першого поверху; фото з оригіналів С. Смоленської, 2013.

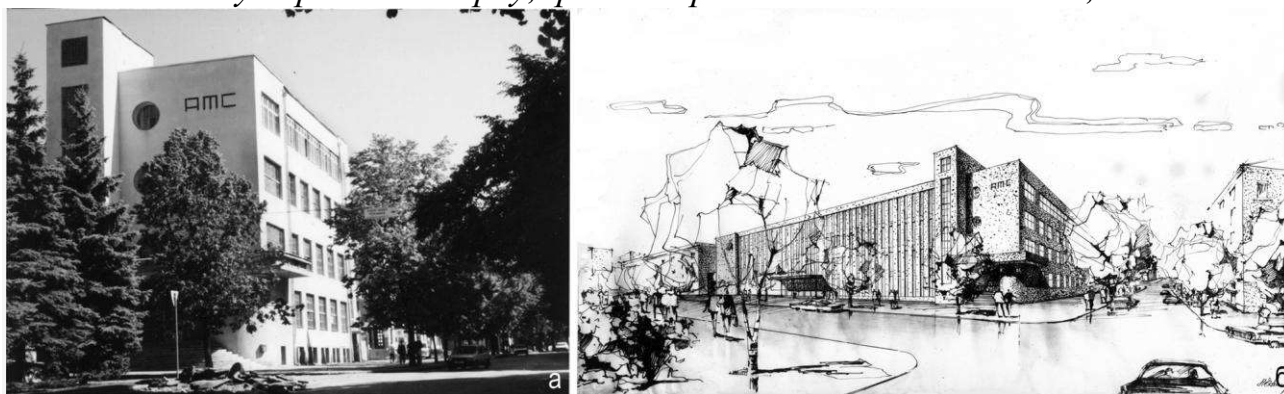

Рис. 3. а – АТС по вул. Іванова після реконструкції 1960-х (арх. І. Лаврентьєв); б – проект розширення північного крила (арх. М. Євсіков, 1970-ті), фото з особистого архіву арх. І. Лаврентьєва.

При натурному обстеженні об'єкту після його останньої реконструкції, а також у бесідах з авторами-проектувальниками з'ясувалося, що вони не проводили попередніх досліджень, не спиралися у своїх проектних рішеннях на архівну документацію. У результаті не тільки інтер'єри будівлі втратили стильові прикмети, але і фасади отримали непритаманні об'єкту деталі, в їхній обробці були використані неправдиві матеріали: полірований граніт, пластик та ін. Будівля виросла на один додатковий поверх, остаточно втративши первинні пропорції (рис. 4 а,б).

Завдяки знайденим в архівах документами до деякої міри (хоча і не остаточно) прояснилося питання авторства об'єкта. Найбільш авторитетний дослідник Харкова О. Ю. Лейбфрейд [6, С. 95] зазначав, що автор проекту АТС невідомий [6, С. 95]. С.О. Хан-Магомедов – визнаний фахівець з «радянського авангарду» у своїй праці [7], присвяченій, в основному, російській конструктивістській теорії та практиці, виділяє кілька об'єктів, зведених в Україні, в т.ч. і харківську АТС. Авторство він приписує архітекторові П. Фролову [7, С. 597]. У багатотомному виданні з історії українського мистецтва стверджується, що будівлю АТС (відмічена, як така, що заслуговує особливої уваги) було побудовано за проектом повторного застосування без згадок про автора [8, С. 105].

Рис. 4. а, б – АТС по вул. Іванова, сучасний стан, фото С.Смоленської.

Як свідчать архівні матеріали, на кресленнях є прізвища двох розробників-архітекторів, чий підписи поставлені на аркушах: Покорний (без ініціалів) та Ю. Цветков (варіант розшифровки підпису). Судячи по інших проектах, розроблених конторою «Укрпайбуд» в ті роки і виявлених в архіві, ці зодчі були співавторами інших будівель, зокрема, науково-дослідного інституту добрив в м. Змієві (1929) [9]. Архітектор П. Фролов також працював у той час в «Укрпайбуді». Проектні матеріали інституту в Змієві він підписав в якості гол. інженера. Але ні на одному кресленні АТС його підпису немає. У Харкові в ті роки викладав у харківських вузах і займався проектною практикою архітектор М. Ф. Покорний (1886-1948) [10, С. 40]. У 1929 р. він був вже маститим проектувальником. Важко повірити в те, що він міг виконувати лише робочу документацію чужого проекту. В «Укрпайбуді» в ті ж роки працював і

його син А. Покорний. Можна стверджувати, що Ю. Цветков і Покорний (батько чи син – це належить встановити) були авторами креслень АТС по вул. Іванова. Чи був хто-небудь ще автором ескізу проекту – говорити поки передчасно.

В кінці 1920-х початку 1930-х рр. в українській столиці широко розгорнулося будівництво житла, у якому була гостра потреба її неухильно зростаючого населення. Архівні документи тих років свідчать: велике кооперативне будівництво було провідним на той час. Воно вважалося найбільш перспективним: «...единственным руслом, в какое нужно направить разрешение жилищной проблемы есть крупно-кооперативное жилищное строительство» [11, С.55]. За три роки (1927-1930) приріст житлової площі по ньому склав 54,4 % [11, С.54]. Архітектори не боялися експериментувати, шукати цікаві об'ємно-композиційні рішення, зручне планування квартир, бо були переконані: «...задача проектирования новых форм жилья настолько нова, сложна и не испытана, что говорит сейчас о таких проектах, которые могут многократно в течение ряда лет применяться к застройке одного или нескольких районов города не приходится, а нужно быть готовым к тому, что каждый год будет приносить новые проекты, основанные уже на опыте проектировки и эксплуатации уже построенных зданий» [11, С.78].

Фрагменти проектів великих житлових комплексів, які були споруджені у той час, збереглися до наших днів в архіві Харкова [12, 13, 14, 15]. Кожен будинок по-своєму унікальний, цікавий в архітектурному і містобудівному плані, відображає прикмети часу і авторську індивідуальність в рамках нового стилю. Це: житловий будинок спеціалістів Південної залізниці на привокзальній площі (арх. О. М. Бекетов, 1926-1936) [12]; житловий будинок кооперативу «Радянський Книгар» (інж. О. З. Коган, 1928) [13]; побудований на кошти українських письменників дім «Слово» (арх. М. І. Дашкевич, 1929) [14]; 50-ти квартирний будинок житлового кооперативу «Комунар» (арх. О.В. Лінецький, В.І. Богомолів, 1929) [15].

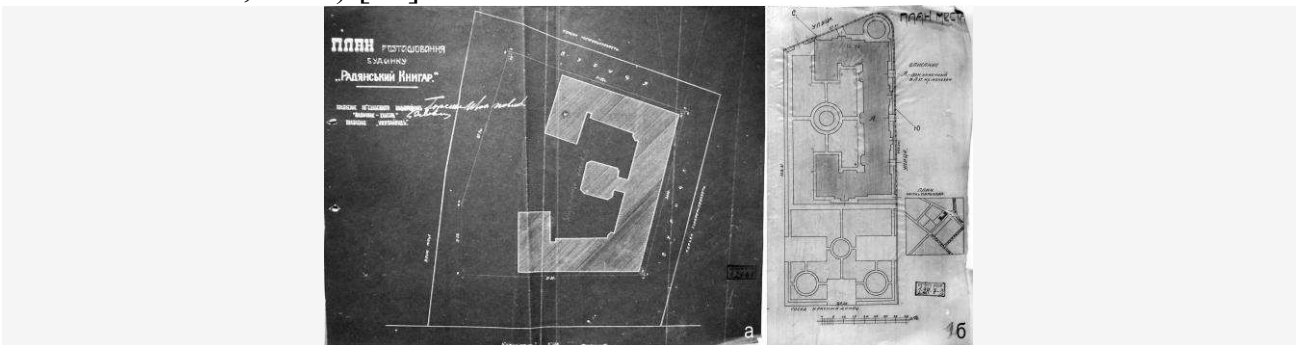

Рис. 5. Генплани харківських житлових будинків: а - «Радянський Книгар» (інж. О. З. Коган, 1928), б – «Слово» (арх. М. І. Дашкевич, 1929); фото з оригіналів С. Смоленської.

У формі планів будинків нерідко закладалася символіка, яка читалася лише на кресленнях, що призводило в ряді випадків до невиправданого формалізму. «Радянський Книгар» на генплані нагадував велику друковану букву «Є» – його бічні фасади спрямовані під різними кутами (90° і 103°) по відношенню до головного, а від центральної частини всередину двору відходить виступаюча частина (рис. 5 б). Дім «Слово» за формою плану повторював велику друковану букву «С» (рис.5 а). В обох кооперативах були передбачені 3-х і 4-х кімнатні комфортабельні квартири (у будинку «Слово» середня житлова площа 3-х кімнатної квартири становила $57,29 \text{ м}^2$, 4-х кімнатної – $75,84 \text{ м}^2$). Під'їзди були оснащені ліфтами. Збереглися креслення й описи конструкцій підйомників, зроблених за спеціальним замовленням для житлокооп «Радянський Книгар» ленінградським підприємством «Гідравліка» [14].

Важливою містобудівною прикметою раннього Модернізму було озеленення ділянок і зон житлової забудови. Прийом, який нерідко застосовувався в ті роки при проектуванні харківського житла – створення глибоких озелених курдонерів. У будинку кооперативу «Комунар» по вул. Гіршмана,17 напівкруглий курдонер-двір (рис. 6 а,б) досі зберігає характерні для нього елементи благоустрою. Будинок цей є одним із значних прикладів прояву харківського конструктивізму в житловій архітектурі, що дійшли до нас в досить доброму стані. Це стосується як фасадів, елементів благоустрою, так і оздоблення під'їздів: керамічна плитка підлоги та поручні сходових клітин, батареї опалення (рис.6 в) залишилися автентичними.

Рис. 6. Житловий будинок кооперативу «Комунар» у Харкові (арх. О. Лінецький і В. Богомолів, 1929): а – план підвального поверху, синька (фото з архіву); б, в – сучасний стан, фото С. Смоленської.

Центр Харкова наприкінці 1920-х – початку 1930-х активно реконструювався. Це підтверджується архівними знахідками. Управління планування столиці намічало «переход от индивидуального хозяйства к обществу» [11, С.69], плануючи «на месте нерентабельных

дерев'яних домиков ...поставить крупные дома КОММУНЫ, которые будут хорошо благоустроены и будут отвечать требованиям социалистического быта» [11, С.71]. Як свідчать рідкісні архівні документи, «в осуществлении отмеченных выше установок в части реконструкции ценного жилого фонда составлены целый ряд проектов планировки и застройки кварталов в Нагорном районе города» [11, С.76]. Як приклад наводиться опис реконструкції кварталу № 22, обмеженого вулицями Пушкінською, Басейною (нині вул. Петровського), Артема і Ветеринарною (тепер вул. Іванова). Забудова кварталу повинна була проводитися «в соответствии с требованиями социалистического строительства в отношении типа и формы жилища с учетом необходимости использования существующего ценного жилого фонда...». Надано такі характеристики кварталу: «Площадь квартала составляет 9,9 гкт, из которых под застройкой находится 4,5 гектара – 45 %. По переписи населения 1926 г. жилых домов имеется 80, из них одноэтажных 39, 2-х этажных 29, 3-х этажных – 8 и 4-х этажных – 4. Каменных жилых домов 63, смешанных 13 и деревянных – 4, нежилых строений 66 из которых – одно-этажных 65 и двухэтажных 1, представляющих в основном службы» [11, С.76]. Після реконструкції житлової площі кварталу мала б становити 47055 кв. м., на якій передбачалося розселити 4700 чоловік (при нормі 10 м² на людину в ті роки). Крім житла, в реконструйованому кварталі передбачалося розміщення громадських будівель – клубу, дитячого сектора і т. ін. Під озеленення відводилося до 34% площі ділянки. Як підкреслювалося в документі, під таким кутом зору передбачалося реконструювати й інші квартали центру міста.

Рис. 7. Житловий будинок кооперативу «Цегельник» в Харкові (арх. В. Лук'янов, 1934). Перспектива. Фото з оригіналу С. Смоленської.

Прикладом того, як протікала реконструкція в ті роки, може служити будинок кооперативу «Цегельник» по вул. Червонопрапорній 7/9 (колишня

вул. Каплунівська, 9-11). В одному з архівів була знайдена перспектива (арх. В. Лук'янов, 1934), яка яскраво передає зовнішній вигляд будинку [16]. У її лівому верхньому куті вклеєна фотографія місця проектування, з якої видно, що «Цегельник» був частиною великого житлового комплексу з прямокутним озеленим курдонером. Його симетричне західне семиповерхове крило було зведено раніше в конструктивістському стилі. На місці другого етапу реконструкції тоді стояв двоповерховий кам'яний будинок, призначений проектом до зносу (рис. 7). За архівними матеріалами фасад «Цегельника» можна було б відновити як приклад житлової архітектури епохи конструктивізму.

Висновки. Архівні дослідження – важливий етап підготовки до проектних розробок, які планується проводити відносно пам'яток архітектури місцевого або національного значення. На прикладі будівлі АТС в Харкові епохи конструктивізму видно, що при наявності в харківських архівах цінної робочої документації, проектувальники проігнорували етап збору історичної інформації, фактично позбавивши будівлю автентичності в результаті втілення проектних змін. Тому питання про широку публікацію архівних матеріалів, пропаганди збереження автентичності архітектурної спадщини ХХ століття серед професіоналів-архітекторів та населення залишається надзвичайно актуальним.

Завдяки звірці натурних обстежень декількох конструктивістських житлових комплексів зі знайденими в архівах авторськими проектними матеріалами, вдалося виявити найбільш збережені приклади житлових будинків періоду конструктивізму, фасади яких можна рекомендувати до відновлення. На основі ідентифікації підписів на архівних документах встановлена причетність архітекторів Ю. Цветкова та Покорного до розробки креслень будівлі АТС у Харкові.

Література:

1. Germany. — Режим доступу: <http://whc.unesco.org/en/statesparties/de>
2. Смоленська С.О. Відновлення історичної правди: загибель конструктивізму в Україні на початку 30-х рр. (постановка проблеми) // Архітектура. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – Львів: НУЛП, 2009. – Вип. 687. – С. 87-95.
3. Smolenska S. Charkowski modernizm po modernizmie - utrata autentyczności // Modernizm w Europe – Modernizm w Gdyni. Architektura pierwszej połowy XX wieku i jej ochrona w Gdyni i w Europie. – Gdynia: Urząd Miasta Gdyni, 2011. – S. 213-218.

4. До історії міста Харкова: будівництво, промисловість, наука. Науково-довід. вид. – Харків: СПД ФО Яковлева Г.Г., 2004. – 96 с.
5. ЦДНТА України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 1.
6. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Харьков: Фолио, 2004. – 335 с.
7. Хан-Магомедов С.О. Архитектура советского авангарда. – М.: Стройиздат, 1996. – 709 с.
8. Історія українського мистецтва. Т.5: Радянське мистецтво 1917-1941 років. – 1967. – 479 с.
9. ЦДНТА України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 4.
10. Архитекторы Харькова. – Х., 2008. – 376 с.
11. ЦДАМЛМУ, ф. 8, оп. 1, од. зб. 261.
12. ЦДНТА України, ф. 47, оп. 2, од. зб. 29.
13. ЦДНТА України, ф. 32, оп. 3, од. зб. 6.
14. ЦДНТА України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 7.
15. ЦДНТА України, ф. 32, оп. 1, од. зб. 5.
16. Національний заповідник «Софія Київська», № КП-732, МА-АГ 926.

Аннотация

В статье обосновывается важность этапа архивных изысканий в сохранении аутентичности памятников украинского конструктивизма. На основе выявленных архивных материалов приводятся ранее неизвестные факты, касающиеся развития архитектуры столичного Харькова в 1920-е-1930-е гг.

Ключевые слова: украинский конструктивизм, архивные изыскания.

Annotation

The article substantiates the importance of the stage of archival research in the preservation of the authenticity of Ukrainian constructivist architectural heritage. Previously unknown archive materials allowed to reveal some facts of Ukrainian architectural history of the 1920s-1930s.

Keywords: Ukrainian constructivism, archival research.